

Objektív és szubjektív ellentmondás*

TAMÁS GYÖRGY

1. Az ellentmondás objektivitása

Az ellentmondás természetének vizsgálatakor mindenekelőtt arra a kérdésre kell választ adnunk, hogy az ellentmondások valóságosan létező összefüggések, vagy pedig csak az emberi tudatban jelentkeznek. A kérdés megválaszolásához vegyük szemügyre a filozófia története során felmerült tipikus álláspontokat.

Az ösztönös materializmus képviselői elismerték az objektív ellentmondások létezését. Herakleitosz filozófiájának középpontjában a dolgok ellentmondásos természetének feltárása állt. Úgy vélte, hogy az egység ellentétekre bomlik fel és ezek az ellentétek harcban állnak egymással. „Tudomásul kell venni, hogy az egyetemes a létben a harc, az igazság nem egyéb, mint viszály és minden viszályból és hiányból keletkezik”. Herakleitosz szembe fordult azokkal, akik tagadták a valóság ellentmondásosságát.

A valóságos ellentmondás tagadásával először az eleatáknál találkozunk. Zenon egyetértett Xenophanesszal és Parmenidesszel abban, hogy a sokféleség csak látszat és csupán az egység valóságos. Ugyanakkor továbbment ennél. Annak kimutatására törekedett, hogy a sokféleség alapja a mozgás sem létezik. Gondolatmenetét a következőkben lehet összefoglalni. Ami ellentmondásos, az nem lehet valóságos — a mozgás ellentmondásos — tehát a mozgás nem létezik.

Zenon felfogását Hegel a következőkben bírálta: „Ha valamely tárgyban vagy fogalomban felmutatjuk az ellentmondást (— pedig sehol semmi sincs, ahol ne lehetne és nem kellene az ellentmondást, azaz ellentétes meghatározásokat felmutatni — az értelem elvonatkozása az erőszakos ragaszkodás egy meghatározottsághoz, erőfeszítés a másik bennerejlő meghatározottság tudatának elhomályosítására és eltávolítására) — ha tehát felismerünk ilyen ellentmondást, azt a zárótételt szoktuk levonni: *Tehát ez a tárgy semmi*; ahogy *Zeno* kimutatta először a mozgásról, hogy ellentmond önmagának, tehát *nincs*, vagy ahogy a régiek a *keletkezést* és *elmúlást*, a levés két fajtát, hamis meghatározásoknak ismerték föl s azt mondták, hogy az *Egy*, vagyis az abszolútum, nem keletkezik és nem múlik el. Ez a dialektika így megáll puszta az eredmény negatív oldalánál, s abból, ami egyúttal valóságosan jelen van, egy *határozott* eredményt absztrahál...” (Hegel, Enciklopédia. I. köt. 154—5. o.)

* Részlet a Filozófiai Intézet logika csoportja által készített kollektív munkából.

A filozófia kezdeti időszakában az ellentétességet, csak mint objektíve létező összefüggést elemezték. Sokrates volt az első, akinél a *szubjektív ellentmondás* felismerésével találkozunk. Sokrates arra törekedett, hogy az embereket olyan ellentmondásokba bonyolítsa, amelyek rádöbbenetik őket addigi tudásuk megbízhatatlan voltára. A szubjektív ellentmondások felismerése előrelépést jelentett az ösztönös materializmus felfogásához képest. Ugyanakkor azonban megteremtette a feltételt annak az idealista nézetnek a kialakulásához, amely csak a tudatban jelentkező ellentmondásokat fogadja el létezőknek.

Aristoteles, mint ismeretes, azon a véleményen volt, hogy az ugyanabban a vonatkozásban szembenálló ellentmondások objektíve nem létezhetnek. Ebből a felfogásból kiindulva a következő törvényszerűséget állapította meg. „Van a létezőkben egy elv, melyre nézve nem lehet tévedni, sőt mindig ennek az ellenkezőjét vagyunk kénytelenek tenni, azaz igazat mondani, s ez az: lehetetlen, hogy egyugyanaz a dolog egy időben létezzék is, meg ne is létezzék.” (Metafizika. 240. o.)

Elvi alátámasztást kapott tehát az az idealista vélemény, hogy az ellentmondások, legalábbis ugyanazon vonatkozásban, a valóságban nem léteznek. A skolasztika, majd a metafizika pedig ad absurdum vitte ezt a felfogást, amikor kimondta, hogy ellentmondás csak a tudatban jöhet létre, a valóságban semmiféle ellentmondás nem létezik.

Ez a felfogás természetesen nemcsak ismeretelméleti megfontolásokon alapult, hanem elsősorban társadalmi gyökerei voltak. Az uralkodó osztályoknak ugyanis nem állott érdekükben az ellentmondások objektivitásának elismerése. Ha ugyanis a valóságban, s különösképpen a társadalomban ellentmondások vannak, akkor joggal merül fel az igény ezeknek az ellentmondásoknak megoldására. Ha azonban sikerül úgy beállítani a dolgot, hogy az egyes osztálytársadalmakban az emberek közötti ellentétek látszólagosak, átmenetiek, ha sikerül elleplezni az osztályellentéteket, akkor a fent említett igényeket könnyebb lesz leszerelni, könnyebb lesz jogosulatlanoknak feltüntetni. Az objektív ellentmondás tagadásának elmélete tehát ideológiai vetülete volt az uralkodó osztályok érdekének.

Bár a materialista szemléletmód a skolasztikus filozófia uralmának időszakában háttérbe szorult, mégsem tűnt el teljesen. Giordano Bruno többek között a következőket írja: „Az ellentétekből kell kiindulni, mert a valóság ellentétekben történik, ellentétekben mozog és ellentétekre vezet rá bennünket. Ahol ellentétesség van jelen, ott hatás és kölcsönhatás, mozgás, különbözőség, sokféleség, rend, fokozatosság és egymásra következő van.” (Giordano Bruno, A diadalmas bestia kiűzése.)

A természettudományok fejlődése azzal a következménnyel járt, hogy már az idealista filozófia sem térhetett ki egyértelműen annak elismerése elől, hogy az ellentmondások szükségszerűen léteznek. Ez a belátás tipikus formában a klasszikus német filozófiában jelentkezett.

Kant a következőket írta: „Ha eszünket nemcsak az értelmi alaptételeknek a tapasztalat tárgyaira való használatára alkalmazzuk, hanem amazokat ez utóbbinak határain túl merjük kiterjeszteni, akkor *okoskodó* tantételek származnak, melyeknek a tapasztalatban nem kell sem megerősítést reményleniök, sem cáfolattól tartaniok, mindegyikök nemcsak magában ellentmondás nélkül való, hanem még az ész természetében szükségességének feltételeire is akad, csak hogy szerencsétlenségére az ellentét mellett éppoly érvényes és szükséges okok szólnak... A tiszta ész dialektikus tantételét tehát az külön-

bözteti meg minden szofisztikus tételtől, hogy az nem vonatkozik önkényes kérdésre, melyet csak bizonyos szándékkal vetnek fel, hanem olyanra, melyre haladásában minden emberi ész szükségképpen rábukkan; másodsor, hogy ellentéte nemcsak mesterséges látszattal jár, mely nyomban eltűnik, mihielyt felismerjük, hanem természetes és elkerülhetetlen látszattal, mely ha nem vezet is többé félre, még akkor is megtéveszt, bár meg nem csal s ezért ártalmatlanná tétetik, de soha meg nem semmisíthető.” (Kant, A tiszta ész kritikája, 281. o.)

Kant tehát a következő felismeréshez jutott el: nem minden ellentmondás logikai ellentmondás. Van az ellentmondásoknak egy másik típusa is, az úgynevezett antinómiák. E kétfajta ellentmondás között két alapvető különbség van: 1. A logikai ellentmondás a formális gondolkodásban (az értelemben), az antinómia a dialektikus gondolkodásban (az észben) fordul elő. 2. Míg a logikai ellentmondás kiküszöbölhető, addig az antinómia nem.

Kant antinómia felfogása pozitív elemei mellett számos negatív vonást tartalmaz. 1. Tagadja a valóság ellentmondásainak létezését, csak a tudat ellentmondásait ismeri el. De ha az ész ellentmondásos természetű, a valóság azonban nem, akkor ebből az következik, Kant szerint, hogy az emberi ész nem alkalmas a dolgok megismerésére. Az antinómiák kimutatása tehát az agnoszticizmus alátámasztásának eszköze. 2. Az antinómiákat nemcsak kiküszöbölhetetleneknek tartja, hanem megoldhatatlanoknak is. Kant tehát, csak a negatív dialektika fokára jutott el. 3. Kant összesen négy antinómiát ismer el. Valójában minden dolog és ezek tudati képe antinómiát rejt magában.

Hegel elismerte az ellentmondás objektív voltát: „Az ellentmondást rendszerint először is eltávolítják a dolgoktól, a létezőtől és igaztól általában; azt állítják, hogy *nincs ellentmondásos dolog*. Másodsor ezzel szemben az ellentmondást a szubjektív reflexióba tolják, amely mégcsak tételezi azt vonatkozása és összehasonlítása által. De, mondják, ebben a reflexióban sincs benne tulajdonképpen, mert az *ellentmondásos* nem lehet *elképzelni*, sem *gondolni*. Általában, a valóságban is, a gondolkodó reflexióban is, esetlegességnek tartják, mintegy rendellenességnek és múló betegségi paroxizmusnak.

Ami azt az állítást illeti, hogy *nincs* ellentmondás, hogy nem létező valami, az ilyen kijelentéssel nem kell törődnünk; a lényeg egy abszolút meghatározásának meg kell lennie minden tapasztalatban, minden valóságban, és minden fogalomban... A mindennapi tapasztalat azonban maga igazolja, hogy legalábbis egy *sor* ellentmondó dolog, ellentmondó intézmény stb. *létezik*, amelyeknek ellentmondása nem csupán külső reflexióban, hanem bennük magukban van. De továbbá nem tekinthető pusztán rendellenességnek, amely csak itt-ott fordul elő, hanem a negatív, a maga lényeges meghatározásában, elve minden önmozgásnak, amely nem áll másban, mint az ellentmondás bemutatásában.” (Hegel, A logika tudománya. II. rész. 51–2. o.)

Hegel felfogásának azonban alapvető hibája volt, hogy bár az ellentmondást nemcsak a gondolkodásban, hanem a valóságban létezőnek fogta fel, ezt a valóságot szellemi valóságnak tekintette. Amikor leírja az ellentmondás kialakulását, akkor ez nála nem az objektív valóságban végbemenő folyamat visszatükrözése, hanem a megismerés önkifejlődése.

Marx és Engels az idealizmussal szembe fordulva az ellentmondást úgy fogták fel mint az anyagi valóság összefüggését. „... ellentmondás = értelmetlenség s ennél fogva a valóságos világban nem fordulhat elő. Lehet, hogy

ez a tétel a különben eléggé egészséges, józan ésszel megáldott emberek számára ugyanolyan magától értetődő érvénnyel bír, mint az, hogy ami egyenes, az nem lehet görbe, és ami görbe, az nem lehet egyenes. A differenciálszámítás azonban a józan ész minden tiltakozása ellenére bizonyos körülmények között az egyenest a görbével egyenlőnek tételezi fel s ezzel olyan eredményeket ér el, amelyeket az egyenes és görbe azonosságának értelmetlen voltahoz makacsul ragaszkodó józan ész soha létre nem hoz.” (Engels, *Anti-Dühring*. 1950. 124. o.)

A marxizmusnak az a felfogása, hogy a valóság ellentmondásai elsődlegesen a tudat ellentmondásaihoz képest. Következésképpen nem a tudat vetíti bele a maga ellentmondásait a valóságba, hanem az objektív ellentmondások hatására kialakul ezek tudati képe. Az objektív ellentmondások visszatükrözése nem más, mint ezen ellentmondások tudatosítása. „Az úgynevezett *objektív* dialektika az egész természetben uralkodik, az úgynevezett *szubjektív* dialektika pedig, a dialektikus gondolkodás, csak visszatükröződése a természetben mindenütt érvényesülő ellentétekben végbemenő mozgásnak.” (Engels, *A természet dialektikája*. 221. o.)

A marxizmus klasszikusai ugyanakkor azon a véleményen voltak, hogy az ellentmondás nemcsak az objektív valóságban létezik, hanem el is gondolható. Ezt a felfogást fejt ki Engels Dühringet bírálva (*Anti-Dühring*. 53. o.). Ugyanezt állapítja meg Lenin is: „Az ellentmondás, amely ezeknek az ellenvetéseknek a képviselőit megzavarja, az eleven élet eleven ellentmondása, vagyis dialektikus, nem mondva csinált, nem kiagyalt ellentmondás.” (A munkáspárt és a vallás. Lenin művei. 15. köt. 415. o.)

A valóságos ellentmondásokat el kell határolnunk a kiagyalt, hamis ellentmondásoktól. Hamisnak nevezzük azt az ellentmondást, amely a valóságban nem létezik. Ide sorolható például az a hiábavaló próbálkozás, amely ellentmondást igyekszik konstruálni a Tőke I. és III. kötete között.

A hamis ellentmondás gyakran úgy jelentkezik, mint egy valóságos ellentmondás eltorzítása. A kapitalizmus és a szocializmus között fennálló ellentmondást a burzsoá ideológusok úgy próbálják feltüntetni, mint a nyugat és kelet közötti ellentmondást. Ezzel az a céljuk, hogy egy fiktív földrajzi ellentmondással leplezzék a valóságos társadalmi ellentmondást.

A szubjektív ellentmondásnak tehát kettős értelme van. Egyrészt szubjektívnek nevezzük azt az ellentmondást, amely az objektív ellentmondás hű visszatükröződése. Másrészt szubjektíven az önkényes, hamis ellentmondást értjük.

2. Az ellentmondás fogalma

Miután tisztáztuk az ellentmondás objektivitásának kérdését, rátérünk az ellentmondás mibenlétének vizsgálatára. Itt is sorra vesszük a jellegzetes álláspontokat.

Az ösztönös dialektika azt a felfogást vallotta, hogy a jelenségek ellentmondásosak. Ez a felfogás a dolgok valódi természetének nagyszerű megsejtése volt. Herakleitos az ellentmondást olyan viszonynak tekintette, amelynek tagjai szembenállnak egymással, ugyanakkor azonban összefonódnak, áthatják egymást. Világosan kitűnik ez a következő töredékből: „Nem értik, ami önmagával ellenkezik, az önmagával egybehangzik.”

Ezt a szemléletmódot Engels a következőképpen jellemezte: „Ha a természetet vagy az emberiség történelmét, vagy a saját szellemi tevékenységünket gondolkodó vizsgálatnak vetjük alá, mindenekelőtt az összefüggések és kölcsönhatások végtelen egymásbafonódásának képe tárul elénk, amelyben semmi sem marad meg, ami, ahol és ahogy volt, hanem minden mozog, változik, keletkezik és elmúlik. Mindenekelőtt tehát az összképet látjuk, melyben a részletek még többé-kevésbé háttérben maradnak, inkább a mozgásra, az átmenetekre, az összefüggésekre figyelünk, semmint arra, *ami* mozog, másba megy át és összefügg. Ez az eredeti, naiv, de lényegében helyes világszemlélet a régi görög filozófiáé, s először Herakleitos mondta ki világosan: Minden van és egyúttal nincs is, mert minden *folyik*, állandó változásban, állandó keletkezésben és elmulásban van.” (Engels, Anti-Dühring. 1950. 22. o.)

Az ösztönös dialektika azonban csak sejtés volt és tudományosan nem volt megalapozva, ezért a következő fogatékosságokban szenvedett. Egyrészt csak egyes konkrét esetekben tudták kimutatni a dolgok ellentmondásosságát, és nem voltak képesek arra, hogy ezt a valóság minden területén megtegyék. Másrészt nem tudták kimutatni, ugyancsak egyes esetektől eltekintve, az ellentmondások fő oldalát, vagyis nem voltak képesek arra, hogy az ellentmondást differenciáltan fogják fel.

Mindezek következtében az ösztönös dialektika nem volt alkalmas arra, hogy a valóság mélyreható analizésének módszere legyen. „Ez a szemlélet azonban bármily helyesen ragadja is meg a jelenségek összképének általános jellegét, arra mégsem elég, hogy megmagyarázza a részleteket, amelyekből ez az összkép egybeáll: és amíg erre nem vagyunk képesek, addig az összképpel sem vagyunk tisztában. Hogy a részleteket megismerjük, ki kell őket emelnünk természeti vagy történelmi összefüggésükből, és mivoltuk, különleges okaik és hatásaik stb. szerint mindegyiküket külön-külön kell vizsgálat alá vennünk.” (Engels, Anti-Dühring. 1950. 22. o.)

A szofisták az ösztönös dialektikát a relativizmus irányában torzították el. Az ellentmondást olyan viszonynak fogták fel, amelynek egyes oldalai kölcsönösen felcserélhetők, tehát szembenállásuk pusztán viszonylagos. Ezt a felfogást már Platon bírálta: „Platon nyilatkozik Protagorasnak és másoknak azon tanítása ellen, hogy semmiféle meghatározás nem szilárd önmagában: a keserű nem objektív valami, mert ami egyeseknek keserű, másoknak édes; éppígy viszonylagos nagy és kicsiny, több és kevesebb és így tovább, mert más körülmények között a nagy kicsiny, a kicsiny nagy.” (Hegel, Előadások a filozófia történetéről. II. köt. 154—5. o.)

A relativizmusig fajult ösztönös dialektikával szemben mindinkább előtérbe került a formális gondolkodás. A formális gondolkodás történetileg és elvileg egyaránt szükségszerű foka az emberi megismerés fejlődésének. A tárgyak viszonylag állandó tulajdonságainak megállapítása, egyes osztályokba való elkülönítésük nélkülözhetetlen feltétele volt annak, hogy közelebb jussunk a valóság megismeréséhez.

Míg Platon az ösztönös dialektika álláspontjáról bírálta a relativizmust, addig Aristoteles már a formális felfogás szemszögéből teszi ezt. „... vagy mindenre nézve így áll a dolog, s ami fehér az nem-fehér is és ami létező, az nemlétező is, s ugyanez az eset a többi dolgokra vonatkozó állítások és tagadások kérdésében is — vagy pedig nem így áll, hanem ez némelyikre nézve igaz, másokra meg nem. S ha nem mindegyikre igaz, akkor azokra, amikre igaz, megegyező véleményben vagyunk. Ha pedig mindegyikre igaz, akkor azt lát-

juk, hogy vagy mindenütt, ahol állítás van, van tagadás is és ahol tagadás van, ott van állítás — vagy hogy az állítást lehet ugyan tagadni, de nem minden tagadást lehet állítani... Továbbá: ha a másik feltevésre helyezkedünk, hogy ahol az állítás igaz, ott a tagadás téves, ahol a tagadás igaz, ott az állítás téves, akkor igazán lehetlenség volna ugyanazt egyszerre állítani is, meg tagadni is. Viszont erre azt mondhatná valaki, hogy éppen ez az ami kezdettől fogva bizonyítandó.” (Aristoteles, *Metafizika*. 75—6. o.)

Mint az idézett szövegből kiderül, Aristoteles az ellentmondást olyan összefüggésnek fogta fel, amelynek tagjai ugyanabban a vonatkozásban kizárják egymást. Nem lehetséges, hogy az ellentmondás két oldala egyszerre létezen.

Aristoteles még csak azt állította, hogy, ugyanabban a vonatkozásban az ellentétek kizárják egymást. A metafizika továbbment ennél, s a különböző vonatkozásban fennálló ellentmondást is kizáró jellegűnek tekintette. A metafizika szerint az ellentmondás olyan viszony, amelynek tagjai szembenállnak és csakis szembenállnak egymással.

A metafizikus felfogásról Engels az alábbiakat írta: „A metafizikus csupa kapcsolat nélküli ellentétekben gondolkodik, így beszél: igen, igen, nem, nem, ami pedig ezen túl van, az a gonosztól való. Számára valamely dolog vagy van, vagy nincs: éppoly kevéssé lehet valamely dolog egyidejűleg önmaga és valamely más. Pozitív és negatív feltétlenül kizárják egymást; ok és okozat éppily merev ellentétben állanak egymással. Ez a gondolkodásmód azért látszik első pillantásra szerfelett elfogadhatónak, mert az úgynevezett józan emberi észnek is ez a gondolkodásmódja. De a józan ész bármily nagy legény is négy fal övezte hétköznapi birodalmában, egészen csodálatos kalandokba keveredik, mihelyt kimerészkedik a kutatás tágas világába. A metafizikai szemléletmód is, bár széles, mindenkor a tárgy természetének megfelelően kiterjedt területeken jogosult, sőt szükséges, előbb vagy utóbb mégis mindannyiszor korlátba ütközik, amelyen túl egyoldalúvá, szűkké, elvonttá válik és feloldhatatlan ellentmondásokba bonyolódik, mert az egyes dolgoktól nem látja összefüggésüket, létezésüktől nem látja keletkezésüket és elmúlásukat, nyugalmuktól nem látja mozgásukat, mert a sok fától nem látja az erdőt.” (Anti-Dühring. 23. o.)

Hegel egyrészt szembefordul a metafizikának azzal a felfogásával, amely szerint az ellentmondás olyan összefüggés, amelynek a tagjai csakis kizárják egymást. Kimutatta, hogy az ellentmondás oldalai kölcsönösen feltételezik, áthatják egymást, és bizonyos feltételek között átesapnak egymásba. Másrészt túlhaladta az ösztönös dialektikának azt a korlátozottságát, hogy az ellentmondást csak egyes jelenségekkel kapcsolatban tudták kimutatni. A filozófia története során többé-kevésbé ösztönösen és mellékesen foglalkoztak az ellentmondás problémájával, jelentőségét először Hegel tudatosította. „Minden, ami körülvesz bennünket, a dialektikus példájának tekinthető. Tudjuk, hogy a véges nem szilárd és végső valami, hanem változó és elmúló, ez pedig nem más, mint a végesnek dialektikája, amely által az, mint magánvalósága szerint mása önmagának, közvetlen létén túlmenni kényszerül és ellentétébe csap át... Érvényesül továbbá a dialektika a természeti és szellemi világ valamennyi különös területén és alakulatában. Így például az égi testek mozgásában. Egy bolygó most ezen a helyen van, de magánvalósága szerint másutt is kell lennie s ezt az ő másletét mozgás által hozza exisztenciára. Éppúgy dialektikusaknak bizonyulnak a fizikai elemek is, a meteorológiai folyamat pedig

dialektikájuk megjelenése. Ugyanaz az elv az, amely a többi természeti folyamat alapja, s egyúttal a természetet túlhatja magamagán. Ami a dialektikának a szellemi világban, s közelebbről a jog és erkölcs terén való előfordulását illeti, itt csak arra kell emlékeztetni, hogy általános tapasztalat szerint egy állapot vagy ténykedés végletessége az ellentétébe szokott átcsapni. Ez a dialektika sűrűn talál közmondásokban is elismerést. Így mondják például *summum jus summa injuria* s ezzel azt fejezik ki, hogy az elvont jog, végletessége fokán, jogtalanságba csap át. Éppúgy ismeretes, hogy a politikában az anarchia és a despotizmus szélsőségei kölcsönösen szokták egymást előidézni. A dialektika tudatát az erkölcsinek terén egyéni alakjában ama közismert közmondásokban találjuk: Aki elbízta magát, hamar szégyent vall — A túlfeszített húr elpattan stb. — Az érzetnek is, testinek, szelleminak egyaránt, megvan a maga dialektikája. Ismeretes, hogy szélsőséges fájdalom és öröm átmennek egymásba; az örömtől túlradó szív könnyekben könnyebbül meg s a legbensőségesebb bánat olykor mosolygásban nyilvánul.” (Hegel, Enciklopédia. I. köt. 138—9. o.)

Azonban az ellentmondás hegeli fogalma nem mentes a fogyatékoságoaktól. Ezeket a következőkben lehet összefoglalni: az ellentétek egységét alapvetőnek tekintette az ellentétek harcával szemben, egyoldalúan előtérbe helyezte az ugyanabban a vonatkozásban való ellentmondást, nem tett különbséget az ellentmondások fő és mellék oldala között.

A marxizmus klasszikusai nem írtak dialektikai kézikönyvet, ennél fogva nem fejtették ki rendszeresen az ellentmondásra vonatkozó nézeteiket. Találunk azonban műveikben olyan megállapításokat, amelyek iránymutatók az ellentmondás mibenlétének tisztázásához. Marx egy konkrét kérdéssel kapcsolatban a következőképpen fejt ki az ellentmondásra vonatkozó álláspontját: „A viszonylagos értékforma és az egyenértékforma egymáshoz tartozó, egymást kölcsönösen feltételező, elválaszthatatlan mozzanatok, de egyúttal *egymást kizáró*, illetve ellenkező végletei, azaz pólusai egy és ugyanennek az érték kifejezésnek.” (Marx, A tőke. I. köt. 55—56. o.)

Az ellentmondást a dialektikus materializmus szempontjából a következőképpen határozhatjuk meg: *az ellentmondás olyan objektíve létező összefüggés, amelynek oldalai szembenállnak egymással, s ugyanakkor kölcsönösen feltételezik, áthatják egymást.* (Vö. Szecsődi, Az ellentmondás fejlődése és megoldódása. 8. o.) Azt az eredményt kaptuk tehát, hogy maga az ellentmondás is ellentmondásos, a szembenállás és a kölcsönös feltételezettség egysége.

A marxista filozófia az ellentmondás fogalmának absztrakt vizsgálatánál fontosabbnak tartja ennek az összefüggésnek, mint az objektív valóságban és a gondolkodásban egyaránt ható fejlődési törvényszerűségnek a tanulmányozását. Ezért az ellentmondásra vonatkozó marxista álláspont részletesebb kifejtésére a következő fejezetben, az ellentétek egysége és harca törvényének elemzésével kapcsolatban kerül sor.

Az ellentmondás fogalmával kapcsolatban szükségesnek mutatkozik azonban egy terminológiai kérdés tisztázása. Ismeretes, hogy az „ellentmondás” és az „ellentét” kifejezés használatát illetően lényeges eltérések vannak. Az alapvető felfogások a következők:

a) Az „ellentmondás” és az „ellentét” ugyanarra az összefüggésre vonatkozik, tehát szinonímák.

b) Ezek a kifejezések az adott összefüggés egy-egy meghatározott fejlődési fokát jelölik.

c) Ellentmondásnak nevezik az összefüggést, ellentétnek pedig az összefüggés oldalait.

d) Ellentmondásnak nevezik az adott összefüggést, ennek egyik fejlődési fokát pedig ellentétnek.

A fentiekben felsorolt terminológiai szempontok mögött a következő egyoldalú nézetek húzódnak meg. Az első esetben a ténylegesen fennálló azonosságot túlhangsúlyozzák a különbözőség rovására. A többi esetekben pedig csak a különbözőséget emelik ki.

Megítélésünk szerint a következő szóhasználat lenne a helyes. Ha az adott összefüggést elvontan, *általánosságban* vizsgáljuk, akkor a két kifejezést azonos értelemben használhatjuk. Mindkettőre érvényes ugyanis az a meghatározás, hogy olyan összefüggést fejeznek ki, amelynek oldalai szembenállnak egymással, s ugyanakkor kölcsönösen feltételezik egymást.

Amikor azonban az adott összefüggés *fejlődését* tanulmányozzuk, akkor ezekkel a kifejezésekkel egymástól különböző fejlődési fokokat jelölünk, amelyekben a szembenállás, illetve a kölcsönös feltételezettség más-más formában jut kifejezésre.

Ennek a felfogásnak megfelelően, amikor a szóban forgó összefüggéssel általánosságba véve foglalkozunk, akkor a két kifejezést felváltva használjuk. Mégpedig a történeti folytonosság kedvéért aszerint, ahogyan az hagyományosan kialakult. Tehát az „ellentmondás törvényé”-ről fogunk beszélni, bár ismeretes, hogy ez a törvény az ellentétességi viszonyban álló ítéletekre is érvényes. Másfelől megtartjuk az „ellentétek egysége és harca” kifejezést, szem előtt tartva azt, hogy ez a törvény az ellentmondásokra is vonatkozik.

3. Az ellentétek egységének és harcának törvénye

A fentiek során arra törekedtünk, hogy az ellentmondást fogalmilag ragadjuk meg. A továbbiakban ezen összefüggés törvényszerű voltának kimutatására törekszünk.

Már az ókori filozófiában felmerült az a sejtés, hogy minden mozgás és fejlődés alapját az ellentétek harcában és egységében kell keresni. Herakleitos töredékei többek között a következő megállapítást tartalmazzák: „Az ellentétek egyesülnek és a különbségekből a legszebb harmónia születik, és minden harc útján jön létre.”

Az ösztönös dialektikával szemben a relativizmus nem ismeri el az ellentétek egymást kizáró voltát, csupán egységüket tartja szem előtt. Hogyan értelmezik azonban a relativisták az ellentétek egységét? Számukra az egység azt jelenti, hogy az ellentétes oldalak nem szilárdak, nem meghatározottak, hanem egymással kölcsönösen felcserélhetők, ennél fogva csupán relatívak. Ezt a felfogást már Platon bírálta: „Az ellentétek egysége ugyanis általában minden tudat előtt lebeg; de a közönséges felfogásmód, amely nem ébred az ésszerűnek tudatára, emellett mindig megkülönbözteti egymástól az ellentéteket, mintha csupán bizonyos módon volnának ellentétesek. Ahogyan felmutatjuk minden dolog egységét, éppúgy felmutatjuk sokaságát is, mivel sok része és tulajdonsága van. Már a Parmenidesben megrótta Platon... az ellentéteknek ezt az egységét, mert emellett meg kell mondani, hogy valami egészen más szempontból egy, mint sok. Itt tehát nem hozzuk össze ezeket a gondolatokat, hanem a képzelet és beszéd csak ide-oda megy az egyikről a másikhoz;

ha ez az ide-odamenés tudatosan történik, akkor az üres dialektika, amely nem egyesíti igazán az ellentéteket.” (Hegel, Előadások a filozófia történetéről. II. köt. 154—5. o.) Vagyis a relativisták az ellentétek egységét úgy tekintik, mint az egymástól belső tartalmukat illetően független ellentétes oldalak konglomerátumát.

A relativizmus egyik jellegzetes megnyilvánulási formája a szofisztika. A szofisztika és a dialektika ellentétét a szóban forgó kérdésben Hegel a következőkben foglalta össze: „... a *szofisztika* olyan alaptalan előfeltevésekből kiinduló okoskodás, amelyet kritika nélkül és meggondolatlanul érvényesnek tartanak; dialektikának ellenben azt a magasabb észbeli mozgást nevezzük, amelyben az ilyen teljességgel elválasztottaknak látszó mozzanatok önmaguk által, azáltal, amik, átmennek egymásba s elválasztottságuk előfeltevése megszűnik.” (Hegel, A logika tudománya. I. rész. 80. o.)

A relativizmussal szembe forduló formális gondolkodás felfogását Aristoteles a következőképpen fogalmazta meg: „Hogy egyszerre ellentmondó és ellentétes tételek fennállhatnak, az abból a tapasztalatból eredt, hogy ugyanarról a dologról ellenkező érzéleteink lehetnek. Ha ki van zárva, hogy keletkezessen valami, ami nincs, akkor a létezőnek már előbb is lennie kellett, s így mind a kettő: egyformán létező és nemlétező, mint ahogy Anaxagoras mondja: minden megvolt az összekeveredett állapotban. S ugyanezt tanítja Demokritos is, aki szerint az üres és a teli minden egyes részben egyaránt megvannak, bár közülük az egyik létező, a másik nemlétező.

Azoknak most már, akik eme meggondolások alapján vallják ezt a nézetet, azt fogjuk válaszolni, hogy bizonyos fokig igazuk van, bizonyos fokig azonban tudatlanok. Mert a létezőről két értelemben szokás beszélni, úgy, hogy az egyik értelemben joguk van azt mondani, hogy valami a nemlétezőből keletkezik, a másik értelemben pedig nincs, s így ugyanaz a dolog egyszerre létező is, meg nem létező is, azonban nem egy és ugyanazon értelemben. Lehetőségében ugyanis ugyanez a dolog az ellenkezője is lehet, de valóságos mivoltában nem. S aztán még rá vesszük őket annak elismerésére, hogy a létezőknek van még valami olyan szubsztanciájuk is, amelynek egyáltalában nincsen se mozgása, se elmulása, se keletkezése.” (Aristoteles, Metafizika. 79. o.)

Az a formális szemléletmód, amely Aristotelesnél még csak elemi formában van meg, a skolasztikus filozófiában uralkodóvá válik. Aristotelesnél még keveredik egymással az ösztönös dialektika és a formális gondolkodás. A skolasztikusok egyoldalúan az utóbbit helyezik előtérbe. Ezt a filozófiát az ellentétek egységének tagadása, a poláris ellentétek felfogása jellemzi.

A skolasztikus-metafizikus felfogás mellett azonban fel-felcsillannak a dialektikus szemléletmód elemei is. Ezek között elsőként kell említenünk Cusanus coincidentia oppositorum-ját. Cusanus felismerte, hogy az ellentétek nem zárják ki mereven egymást, hanem bizonyos körülmények között egybeesnek. Az ellentétek közötti határok feloldása nagy lépést jelentett előre a korabeli felfogásokkal szemben. Cusanus elképzelése azonban nem volt következetesen dialektikus, mivel úgy vélte, hogy az egybeesés az ellentétek megszűnését vonja maga után. Nem jutott még el annak felismeréséhez, hogy az ellentétek magasabb fokon reprodukálódnak.

Ugyancsak a dialektikus szemléletmóddal találkozunk Giordano Brunónál is. „A diadalmas bestia kiűzése” c. dialógusában többek között a következő megállapítás szerepel: „Akármilyen szempontból nézzük is a dolgokat, mindenképp azt látjuk, hogy az a filozófus, aki az ellentéteknek az egybe-

esését, az ellentéteknek a harmóniáját felismerte, igen fontos igazságot talált meg, amit mindenütt felhasználhat.”

Az ellentmondás dialektikáját modern formában először Hegel dolgozta ki. Hegel felismerte, hogy a valóság, s ennek visszatükröződése az emberi tudatban állandó mozgásban és fejlődésben van. Tovább menve pedig felvetette azt a kérdést, hogy ennek a folyamatnak milyen törvényszerűségei vannak. A kérdést megválaszolva Hegel kifejtette az ellentétek egységének, a tagadás tagadásának és a mennyiség minőségbe való átcsapásának törvényét. Ezeknek a törvényeknek alapulvételével Hegel kidolgozta a dialektikus módszer alapvető követelményeit és eszközeit.

Az ellentétek egységével és harcával kapcsolatban a következőket írta: „...a belső a tulajdonképpeni önmozgás, a *törekvés* általában nem más, mint hogy valami önmaga és önmagának hiánya, negatívuma egy és ugyanabban a tekintetben. A magával való elvont azonosság még nem elevenég, hanem a pozitív csak azáltal megy túl magán és változik meg, hogy magánvalósága szerint a negativitás. Valami tehát csak annyiban eleven, hogy magában rejti az ellentmondást, olyan erő tehát, hogy az ellentmondást magában foglalja és elbírja. Ha azonban egy létező nem képes pozitív meghatározásában egyúttal negatív meghatározását is átfogni s egyiket a másikban megtartani, ha nem tudja az ellentmondást önmagában rejteni, akkor nem maga az eleven egység, nem alap, hanem megsemmisül az ellentmondásban.” (Hegel, A logika tudománya. II. rész. 52–3. o.)

Hegelnek sikerült az ellentétek egységének gondolatát újból összekapcsolnia a fejlődés eszméjével, magasabb fokon visszatérve az ösztönös dialektika felfogásához. Korlátozott azonban a hegeli álláspont abban a tekintetben, hogy az ellentétek harcának és egységének viszonyában az egységet tartotta alapvetőnek.

A marxista filozófia azon az állásponton van, hogy az anyagi valóság és a megismerés közös, egyetemes alaptörvénye az ellentétek harcának és egységének törvénye. A világ összes többi törvénye erre az alaptörvényre vezethető vissza. Az ellentétek harcának és egységének törvénye a valóság fejlődésének legáltalánosabb összefüggése. Rajta kívül más alaptörvény nem létezik, mivel az ellentmondana az alaptörvény kritériumának. „A dialektikát röviden úgy határozhatjuk meg, mint az ellentétek egységéről szóló tanítást. Ezzel kiemeltük a dialektika velejét, ez azonban magyarázatra és kifejtésre szorul.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 197. o.) „Az ellentétek egysége és harca a fejlődés legáltalánosabb dialektikus törvénye.” (Gropp, A dialektikus materializmus. 58. o.)

E törvényre vonatkozóan elfogadhatjuk a következő megfogalmazást: „Az ellentétek egysége és harca az a törvény, amelynek következtében minden dolognak, jelenségnek, folyamatnak tulajdonsága, hogy belsőleg ellentmondó oldalai, tendenciái vannak, s ezek harcban állnak egymással; az ellentétek harca adja meg a fejlődés belső impulzusát, ez vezet az ellentmondások növekedésére, amelyek bizonyos szakaszon a régi eltűnése és az új létrejötte révén megoldódnak.” (A marxista filozófia alapjai. 302. o.)

E törvény elemzése során mindenekelőtt abból kell kiindulnunk, hogy az ellentétek harca és egysége *kölcsönösen feltételezi egymást*. Az ellentétek kizáró jellegének abszolutizálása metafizikához, az ellentétek egybeesésének abszolutizálása relativizmushoz vezet. Az ellentétek viszonyát tehát csak akkor jellemezzük helyesen, ha egyidejűleg kimutatjuk harcukat és egységü-

ket. „A pénzforgás gyorsaságában tehát az ellenkező és egymást kiegészítő szakaszoknak, a használati alak értékalkaká való átalakításának és az értékalkak használati alakká való visszaváltozásának, vagyis az eladás és vétel két folyamatának *folyékony egysége* jelenik meg. És fordítva, a pénzforgás lassúbbodásában e folyamatok *szétválása* és *ellentétes öndőlésulása*, az alakcserének és ezáltal az anyagcserének a megakadása jelentkezik.” (Marx, A tőke. I. köt. 118. o.)

Lenin szembefordult azokkal a metafizikus nézetekkel, amelyek a filozófia alapkérdésében, az anyag és a tudat viszonyát illetően, csak a szembenállást hangsúlyozták. Természetesen az anyag és tudat ellentétének is csak igen szűk határok között van abszolút jelentősége: jelen esetben kizárólag annak a sarkalatos ismeretelméleti kérdésnek határai közt, hogy mit kell elsődlegesnek és mit másodlagosnak tekintenünk. E határokon túl a szóban forgó ellentét kétségtelenül viszonylagos.” (Lenin Művei. 14. köt. 147. o.)

Egyesek ebből a passzusból azt a következtetést vonják le, hogy az ismeretelméleti ellentét abszolút és csak abszolút. Úgy véljük, hogy ez az értelmezés helytelen. Maga Lenin mutatott rá, hogy az abszolút és a relatív közötti különbség is viszonylagos. Következésképpen az ismeretelméleti ellentét bár alapjában véve abszolút, ugyanakkor relatív is.

Vegyük szemügyre például a tudományos előrelátást. A tudományos előrelátásnak az az alapja, hogy adva vannak a szükséges objektív feltételek. Ezeknek a feltételeknek a hiányában csak üres spekulációkat lehet kiagyalni, de nem lehet megalapozott hipotéziseket felállítani. Viszont ha az objektív feltételek adva vannak, akkor az ezen alapuló hipotézisek megelőzhetik a lét fejlődését.

Leninnek az a hipotézise, hogy a szocializmus győzelme egy országban is lehetséges, előbb jött létre, mint a szocializmus győzelme Oroszországban. A tudat tehát itt „előreszaladt”, előre látta azt, ami csak később valósult meg. Természetesen mindez nem változtat azon, hogy az eszmék alapjában véve nem előzik meg, hanem követik a lét fejlődését. Az anyag és a tudat ellentéte tehát ismeretelméleti szempontból is egyidejűleg abszolút és relatív.

Úgy véljük, hogy ebben a vonatkozásban is érvényes Engelsnek a következő megállapítása: „Bárhogy fogjuk is fel a kérdést, az elsődleges és másodlagos folyamatok közötti különbség pusztán viszonylagos marad és a kettő kölcsönhatásában rendszerint ismét megszűnik. Ha ezt elfelejtjük, ha efféle viszonylagos ellentéteket feltétleneknek tekintünk, végülis mint fent láttuk, menthetetlenül ellentmondásokba keveredünk.” (Engels, A természet dialektikája. 161. o.)

Az ellentétek egysége és harca közötti kölcsönviszony negligálása politikai kérdésben revizionista, illetve dogmatikus torzításokhoz vezet. Szembetűnően megmutatkozik ez például az osztályharccal kapcsolatos problémák megítélésében.

A reformizmus kezdettől fogva arra törekedett, hogy a kapitalizmus osztályellentéteit illetően tagadja, vagy legalábbis kisebbitse az ellentétek harcát és az ellentétek egységét, azonosságát állítsa előtérbe. Ez a tendencia az imperializmus korában, s különösen napjainkban egyre inkább fokozódik. A reformisták minden igyekezetükkel azon vannak, hogy megeáfolják Marxnak azt a tételét, hogy a középrétegek mindinkább proletarizálódnak és az osztályellentétek növekedőben vannak. Ehelyett azt próbálják bizonygatni, hogy a középréteg egyrészt számbelileg, másrészt a társadalomban betöltött

szerepét tekintve növekszik, az osztályellentétek pedig megszűnőben vannak. Ugyanennek a célkitűzésnek az érdekében széleskörű offenzíva bontakozott ki az abszolút elnyomorodás elmélete ellen.

Ugyanakkor megtalálhatjuk a másik végletet is. A szektariánizmus egyoldalúan az osztályok ellentétét hangsúlyozza, és semmibe veszi a közöttük fennálló egységet. Ez a „balos” álláspont súlyos politikai hibákhoz vezetett és megnehezítette a kapitalizmus megdöntéséért vívott harcot.

A kommunista pártok miközben egy pillanatra sem mondanak le az osztályharc folytatásáról, igyekeznek felhasználni mindazokat a lehetőségeket, amelyek az ellentétek egységéből adódnak. Ezzel törekednek a fasizmus, majd napjainkban a neofasizmus elleni harcban a népfront politika megvalósítására. Ennek a felfogásnak a realizálása volt Kínában a nemzeti burzsoáziával való összefogás.

Hasonló a helyzet a két rendszer kapcsolatának megítélését illetően. A revizionisták elvi engedményeket is hajlandók tenni annak érdekében, hogy a kapitalizmus és a szocializmus közötti ellentétet csökkentsék, illetve kiküszöböljék. Szembetűnően megmutatkozik ez a törekvés például a jugoszláv revizionisták politikájában.

A szektás felfogás ezzel szemben ellene van a két rendszer közötti kapcsolatok fejlesztésének. Mereven elzárkóznak minden olyan kezdeményezéstől, amely a nemzetközi feszültség enyhítésére irányul. Nem véletlen például, hogy a háborúk elkerülhetetlenségéről szóló lenini tételt a megváltozott körülmények figyelmen kívül hagyásával értelmezik.

A helyes kommunista politika ezzel szemben abban áll, hogy szüntelenül fejlesztve a szocializmus gazdasági-társadalmi rendszerét, erősítve az államhatalmat, harcolva mindennemű elnyomás és kizsákmányolás ellen minden lehetőséget meg kell ragadni a két rendszer békés együttélésének megteremtésére. Hruscsov franciaországi utazása előtt Erenburg a következőket írta: „Mi ugyanannak a háznak két szárnyában élünk és Franciaország nem kevésbé érdekelt benne, mint a Szovjetunió, hogy ez a ház ne váljék tűzvész martalékává.”

Vegyük szemügyre végül, hogy a szocialista társadalom viszonyai között milyen felfogások alakulnak ki az ellentétek egységével, illetve harcával kapcsolatban. A revizionisták kezdettől fogva azon az állásponton voltak, hogy a szocializmus felépítésének időszakában az osztályellentétek fokozatosan, spontán kiküszöbölődnek. Ezt a nézetet vallotta Buharin, amikor azt állította, hogy a kulákok belenőnek a szocializmusba. Hasonló álláspontot foglaltak el a magyar revizionisták a kulákkérdésben és általában az osztályellenesség helyzetének megítélésével kapcsolatban.

A szektás felfogását ezzel szemben az osztályharc szükségszerű éleződésének elmélete jellemezte. Az osztályok ellentétének egyoldalú előtérbe állítása ahhoz a torz elképzeléshez vezetett, hogy minél inkább előrehalad a szocializmus építése, annál jobban növekednek az ellentétek, ahelyett, hogy csökkennének. Ennek az elképzelésnek a realizálása súlyos károkat okozott a szocializmus ügyének.

Az eddigiek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a revizionizmus az ellentétek egységét a szektariánizmus pedig harcukat abszolutizálja. Bár ez a megállapítás alapján helyes, tévedés lenne törvényként felfogni. Bizonyos körülmények között, meghatározott vonatkozásban ugyanis szerep-

csere következik be. Ezt láthatjuk például a szocializmus belső ellentmondásainak, a népen belüli ellentmondásoknak a megítélésében.

A revizionisták az antagonisztikus ellentétek esetében az egységet szeretik hangsúlyozni. Amikor azonban egy olyan nem antagonisztikus ellentétről van szó, mint például a munkásosztály és a dolgozó parasztság viszonya, akkor nem a közöttük fennálló alapvető egységet, hanem az érdekellentéteket helyezik előtérbe. A revizionisták a szocializmus építésének időszakában arra törekszenek, hogy a belső ellentmondásokat felnagyítsák és kibékíthetetleneknek tüntessék fel azokat.

De bizonyos szerepcsere következik be a szektás felfogásban is. Kialakul az a nézet, hogy egyes alapvető ellentmondások a szocializmusban teljesen megszűnnek. Így például egy időben azt állították, hogy a szocializmusban semmiféle ellentmondás nincs a termelőerők és a termelési viszonyok között. Ugyanannak a szemléletnek volt a terméke a konfliktusmentesség elmélete.

A szélsőséges, egyoldalú nézetek hívei azzal szoktak tetszelegni mások és önmaguk előtt, hogy ha nem is mindig helyes az álláspontjuk, de legalább következetesek. A fentiekben annak kimutatására törekedhetünk, hogy itt csak látszatkövetkezetességről van szó, amely elleplezi a mögöttes meghúzódo következetlenséget. Valóban következetes csak az lehet — az általunk tárgyalt kérdés szempontjából —, aki a maga teljességében fogja fel és alkalmazza az ellentétek egységének és harcának kölcsönviszonyát.

Az ellentétek harcának és egységének összefüggéseiben belül ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni a minőségi különbségeket. Az ellentétek harca és egysége olyan viszonyban állnak egymással, mint változás és állandóság. Az ellentétek harca a fejlődés alapvető hajtóerejének szerepét tölti be, az ellentétek egységében pedig a viszonylagos állandóság testesül meg. „Az ellentétek egysége (egybeesése, azonossága, hatásegyenlősége) feltételes, időleges, átmeneti, viszonylagos. Az egymást kölcsönösen kizáró ellentétek harca abszolút, mint ahogy abszolút a fejlődés, a mozgás.” (Lenin, Filozófiai füzetek, 340. o.)

Az a körülmény, hogy az ellentétek egysége és harca egymást kölcsönösen feltételezi, nem jelenti azt, hogy valamely jelenségnél mindig egyforma mértékben állnak előtérben. Az adott jelenség állapotától, fejlődési fokától, más jelenségekhez való viszonyától függően hol az egyik, hol a másik domborodik ki. A jó és a rossz viszonyában például az ellentétek harca, a mágnes északi és déli sarkának viszonyában az ellentétek egysége jelentkezik szembe-tűnően.

4. A megismerés ellentmondásossága

Az eddigiekben a valóság ellentmondásaival foglalkoztunk. Most rátérünk a tudat ellentmondásos természetének vizsgálatára. Az emberi megismerés éppoly ellentmondásos jellegű mint bármely más jelenség a világon. A megismerés kategóriáit dialektikusan tanulmányozva mindenütt ellentmondásokra bukkanunk. „Kezdjük a legegyszerűbbel, a legszokottabbal, a legtömegesebbel stb., *bármilyen* mondattal: a falevél zöld; Iván ember; Zsucska kutya stb. Már itt (mint Hegel zseniálisan megjegyezte) *dialektika* van: az egyes-általános... Tehát az ellentétek (az egyes az általános ellentéte) azonosak: az egyes csakis olyan összefüggésben létezik, mely az általánoshoz vezet... *bármely* mondatban, mint a „sejtben”, fel lehet (és fel is kell) tárni

a dialektika *összes* elemeinek csiráit, ily módon kimutatva, hogy a dialektika az egész emberi megismerésnek általában sajátja. És a természettudomány megmutatja nekünk (és ezt ismét *bármely* egészen egyszerű példán ki kell mutatni) az objektív természetnek ugyanezeket a tulajdonságait: az egyes átváltozik általánossá, az esetleges szükségszerűvé, az ellentétek átmennek, átfolyanak egymásba, kölcsönösen összefüggnek. *Éppen* a dialektika (Hegel és) a marxizmus ismeretelmélete: a dolognak ez az „oldala” (nem is a dolog „oldala”, hanem a dolog veleje) az, amire Plehanov — más marxistákról nem is szólva — nem fordított figyelmet.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 341—2. o.)

A fogalommal kapcsolatban ugyanez a helyzet. Minden konkrét fogalom az általános és a különös ellentétének egysége. A fogalmak általánosak, mivel a bennük visszatükröződött tárgyak közös jellegét emelik ki, és különösek, mivel ezek a jegyek egyszersmind csak az adott tárgyra jellemzőek. A konkrét fogalom azért képes megragadni a tárgyak lényegét, mert feltárja azok belső ellentmondásait: „a megismerés a gondolkodás örökös, végtelen közeledése az objektumhoz. A természetnek az emberi gondolatban való *tükröződését* nem »holtan«, nem »absztraktan«, *nem mozgás nélkül, nem ellentmondások nélkül*, hanem az ellentmondások mozgása, keletkezése és megoldása örök *folymatában* kell felfogni.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 171. o.)

Természetesen nemcsak a gondolkodás formái ellentmondásosak, hanem a gondolkodás műveletei is. Csak a formális felfogás tekinti és kezeli ezeket a műveleteket ellentmondásmenteseknek. Lássuk ezt az analízis és szintézis példáján.

A formális analízis úgy bontja fel a tárgyat elemeire, hogy elvonatkoztat kölcsönös összefüggéseiktől. Ezáltal a részeket kiszakítja természetes kapcsolataikból, s mint élettelen, merev alkotó elemeket vizsgálja őket. Ez az eljárás a megismerésnek bizonyos fejlődési fokán elkerülhetetlen és viszonylag hasznos volt. A formális analízis alkalmazásával érte el kezdeti sikereit az anatómia, a klasszikus fizika, a vegytan, a polgári közgazdaságtan, hogy csak a legjellegzetesebb eseteket említsük. Az emberi megismerés nem képes a jelenségeket a maguk teljességében egyszerre megragadni. Szükségszerű volt tehát, hogy kezdetben kiemeljék a részeket összefüggéseikből.

A tudományok fejlődésével azonban ez a módszer túlhaladottá vált, mivel korlátozott volt. A dialektikus analízist a formális analízissel szemben az jellemzi, hogy az adott tárgy alkotó elemeit összefüggéseikben, kölcsönhatásukban vizsgálja. Az orvosok például már évszázadok óta ismerték az agyalapi mirigyét. De csak akkor vált világossá a rendeltetése, amikor feltárták az emberi szervezet más részeivel való kapcsolatát.

Hasonló a helyzet a szintézissel. A formális szintézis mechanikus összegezése az alkotó elemeknek. A formális szintézis úgy viszonylik a dialektikus szintézishez, mint például a nyersfordítás a műfordításhoz. A nyersfordítás, amely mechanikus, szó szerinti fordítás, alkalmas arra, hogy hozzáférhetővé tegye az idegen szöveg elvont tartalmát. De csak a műfordítás képes arra, hogy hűen visszaadja az eredeti szöveg árnyalatait, finomságát, elevenségét.

Az analízis és a szintézis kölcsönösen feltételezik egymást. Minden analízis egyben szintézis. Amikor valamely tárgyat részekre bontunk, akkor ezáltal — akarva-akaratlanul — az egyes részeket önálló egészként fogjuk fel. Ha például a vizet alkotórészeire bontjuk, akkor a benne levő elemi részecskéket, mint egészeket önállósítjuk.

Ugyanez érvényes a szintézisre is. Amikor valamely tárgy részeit egészzé egyesítjük, akkor ezt a tárgyat kiemeljük a vele kapcsolatban levő többi tárgy közül, tehát analitikusan fogjuk fel. Például egy adott szövegben szereplő mondat lefordítása szintézis az egyes szavak fordításához képest, de analízis a szöveg egészéhez képest.

Analízis nélkül nincs szintézis. Ugyanakkor a szintézis teszi lehetővé az analízis elmélyítését. Ha ugyanis a szintézis során feltárjuk a már ismert elemek összefüggését, akkor gyakran kiderül, hogy bizonyos elemeket figyelmen kívül hagyunk. Például egy gép megtervezésekor számításba vesszük a szükséges alkatrészeket. De csak az alkotórészek összeállításakor és a gép működésbe helyezésekor derül ki, hogy nem felejtettek-e ki valamit. Aki megreked a tárgyak analízisének, az — ahogyan mondani szokás — a fáktól nem látja az erdőt. Aki elsietett, hiányos analízis alapján akar szintézist alkotni, az hamis képet kap a jelenségekről.

A gondolkodás fejlődési folyamatában az analízis és a szintézis a következőképpen függ össze egymással. A tárgyak, amelyekkel a valóságban találkozunk, összetettek. Az első kép, amely tudatunkban kialakul róluk, differenciátlan összkép, külsőleges szintézis. Ahhoz, hogy ezeket a tárgyakat alaposabban megismerhessük, elemekre kell bontanunk, analizálnunk kell őket. Miután így eljutottunk az egyszerű alkotó elemekhez, a szintézis alkalmazásával gondolatban helyre kell állítanunk összefüggésüket. Ezáltal visszatértünk az eredeti szintézishez, de magasabb fokon, mivel most már egy tartalmas összkép áll előttünk.

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy a dialektikus gondolkodás révén ki lehet méríteni a valóság egész gazdagságát. A valóság totalitásának megragadására irányuló megismerési folyamat szintén ellentmondásos természetű. „Az a belátás, hogy a természeti folyamatok összessége rendszeres összefüggésben áll, arra ösztönzi a tudományt, hogy a rendszeres összefüggést mindenütt, a részletekben is, az egészben is kimutassa. Ámde ez összefüggést megfelelően, kimerítően, tudományosan ábrázolni, a világrendszernek, amelyben élünk, pontos gondolati képmását megrajzolni számunkra és minden idők számára is lehetetlenség marad. Ha az emberiség fejlődésének valamely időpontjában a világ fizikai, szellemi és történelmi összefüggéseinek ily végérvényesen lezáró rendszerét megcsinálnák, evvel az emberi megismerés birodalma lezáródnék, és a jövőbeni történelmi továbbfejlődés megszakadna attól a pillanattól fogva, hogy a társadalom ama rendszerrel összhangban lenne berendezve — ami képtelenség, tiszta értelmetlenség lenne. Az emberek tehát a következő ellentmondással találják magukat szemben: egyfelől az a feladatuk, hogy a világrendszert kimerítően, teljes összefüggésében megismerjék, másfelől, a maguk és a világrendszer természetéből kifolyólag, ezt a feladatot soha teljesen megoldani nem tudják. Ez az ellentmondás azonban nemcsak benne gyökerzik mindkét tényező: a világ és az emberek természetében, hanem ez az egész szellemi haladás legfőbb emelője, s napról napra és folytonosan megoldódik az emberiség végtelen progresszív fejlődésében, egészen úgy, ahogy például matematikai feladatok egy végtelen sorban vagy egy törtláncban oldódnak meg.” (Engels, *Anti-Dühring*. 38. o.)

A megismerés lényegéhez tehát akkor férhetünk hozzá, ha feltárjuk sajátos ellentmondásait.

Már a naív dialektikusok felismerték, hogy az ellentmondások feltárásának, az ellentétes nézetek szembeállításának milyen nagy jelentősége van a

megismerés számára. Ezt a felfogást jellemzően fejezik ki Platon dialógusai, amelyekben mindig két vagy több személy vitája formájában fejti ki Platon a nézeteit.

Az ellentétek egységének és harcának eszméje azonban a filozófia történetében fokozatosan háttérbe szorult, és a jelenségek elvont — metafizikus szemlélete került előtérbe. Aristoteles kidolgozta a formális gondolkodás törvényeit, amelyek egészen a klasszikus német filozófia megjelenéséig uralkodó szerepet játszottak a filozófusok és szaktudományokkal foglalkozók gondolatvilágában.

A logikai ellentmondás elkerülésének a követelményét először Aristoteles foglalta törvénybe: „... lehetetlen, hogy egy és ugyanaz az állítmány egy és ugyanazon alanyhoz egyszerre és ugyanazon vonatkozásban — s hogy a logikai ellentéteket kikerüljük, tételezzük fel, hogy a többi szükséges határozmányokat is megjelöljük itt — hozzá is tartozhassék, meg ne is. Ez a legbizonyosabb alapelv, mert ez hordozza magán a fent megjelölt követelményt. Lehetetlen ugyanis, hogy valaki abban a véleményben legyen, hogy ugyanaz a dolog van is, meg nincs is, mint ahogy némelyek állítása szerint ezt Herakleitos tanította. De persze nem szükséges, hogy valaki ezt így tartsa, még ha a szavai így hangzanak is. Ha ugyanis nem tehető fel, hogy valami alanyról, a vele ellentétes állítmányok érvényesek — a szokásos közelebbi határozmányokat ehhez a tételhez is hozzáfűzöttnek tételezve fel —, s ha az ellentmondásban két ellentétes vélemény áll egymással szemben, akkor nyilvánvaló, hogy ugyanaz a személy ugyanabban az időben ugyanarról a tárgyról nem is hiheti, hogy van is, meg nincs is. Mert aki ebben tévedne, az egyidőben ugyanegy tárgyról két ellentétes nézetet vallana. Ezért mindazok, akik valamit bizonyítanak, tételüket erre a tételre, mint legvégsőre vezetik vissza. Mert a dolog természeténél fogva ez az elv az összes többi axiómáknak is alapelve.” (Metafizika. 69. o.)

Kant az ellentmondás törvényének minden konkrétságtól mentes megfogalmazására törekedett: „... létezik e híres, bár minden tartalomtól megfosztott s pusztán formai alaptételnek oly formulája, mely szintézist foglal magába, melyet vigyázatlanságból s egészen szükségtelenül vittek beléje. Hangzik pedig ekképp: Lehetetlen, hogy valami *egyszerre* legyen is, ne is. Nem tekintve, hogy (e szóval *lehetetlen*) az apodiktikus bizonyosságot itt szükségtelenül függesztették hozzá, mert magától kell folynia a tételből; az idő föltétele afficiálja a tételt, mely így mintegy azt mondja: Valamely dolog = A, mely = B, nem lehet ugyanakkor non-B, de igenis lehet mindkettő (mind B, mind pedig non-B) egymásután; pl. ember, ki fiatal, nem lehet egyszerre mind öreg is, de ugyanez nagyon is lehet egy időben fiatal, máskor pedig nem fiatal, azaz öreg. Mármost az ellentmondás tételének mint pusztán logikai alaptételnek nem kell követeléseit az időbeli viszonyokra szorítania, azért ily formula éppenséggel nem felel meg célzatának. A félreértés csak onnét ered, hogy valamely dolog állítmányát először elkülönítik fogalmától, azután meg ellentétét ez állítmánnyal egybekapcsolják, ami sohasem ad ellentmondást az alannal; hanem a vele szintetikus egybekapcsolt állítmánnyal, még pedig csak akkor, ha a z első s második állítmány mint egy időben levő tételeztetik. Ha azt mondom: ember, aki tanulatlan, nem tanult ember, akkor e föltételnek: *ugyanakkor*, ott kell lennie; mert aki egyidőben tanulatlan, máskor lehet tanult. De ha azt mondom: egyetlen egy tanulatlan ember se tanult ember, akkor a tétel analitikus, mert a jegy (a tanulatlanságé) most magának az alany-

nak egyik alkotó része, s ekkor a tagadó tétel közvetlenül az ellentmondás tétele alapján világlik ki, anélkül, hogy az „ugyanakkor” föltételének hozzá szabadna járulnia.” (Kant, A tiszta ész kritikája. 135—6. o.)

Hegel élesen szembefordult a formális logika ellentmondás törvényével, amely az ellentmondás tagadását állítja előtérbe. „Mivel elfelejtik, hogy azonosság és ellentétesség maguk is ellentétesek, az ellentétesség tételét az azonosságénak is veszik az ellentmondás tétele formájában és logikailag hamisnak mondanak egy *fogalmat*, amelyet két egymásnak ellentmondó jegy közül egyik sem vagy mind a kettő illet meg, mint pl. négyszögű kör. Noha mármost egy sokszögű kör és egy egyenesvonalú körív éppannyira ellentmond ennek a tételnek, a geometerek mégsem haboznak a kört egyenesvonalú oldalakból álló sokszöggént tekinteni és tárgyalni. De olyasmi, mint egy kör (puszta meghatározottsága), még nem *fogalom*; a kör fogalmában középpont és kerület egyformán lényegesek, mind a két jegy megilleti; s mégis kerület és középpont ellentétes egymással és ellentmond egymásnak.” (Hegel, Enciklopédia. I. köt. 196—7. o.)

A marxizmus klasszikusai azon a véleményen voltak, hogy a szubjektív ellentmondás ugyanannak a törvénynek van alávetve, mint az objektív ellentmondás: az ellentétek egysége és harca törvényének. „Az egységes kettéhasadása és ellentmondó részeinek a megismerése... ez a dialektika *veleje* (egyik „lényege”, egyik legfőbb, ha ugyan nem a legfőbb sajátossága vagy vonása). Éppen így fogalmazza meg a kérdést Hegel is (Aristoteles „Metafiziká”-jában állandóan e körül *vergődik* és *harcol* Herakleitos, illetőleg a herakleitosi eszmék ellen).

Azt, hogy helyes-e a dialektika tartalmának ez az oldala, a tudomány történetével kell ellenőrizni. A dialektikának erre az oldalára rendszerint nem fordítanak elég figyelmet (például Plehanov): az ellentétek azonosságát nem a *megismerés törvényének* (és az objektív világ törvényének), hanem *példák* összegének tekintik...” (Lenin, Filozófiai füzetek. 339. o.)

Az ellentétek egységének és harcának törvénye tehát nemcsak a dialektikus materializmus, hanem egyszersmind a dialektikus logika alaptörvénye is. Ezen az alaptörvényen kell alapulnia a dialektikus logika összes többi törvényének.

Már többen helyesen rámutattak arra, hogy az ellentmondás törvényét valójában a nem-ellentmondás elvének vagy ellentmondásmentességi elvnek kellene nevezni, mivel az ellentmondások elkerülésének követelményét foglalja magában. Az ellentmondás törvénye természetét tekintve még akkor is negatív elv, ha pozitív formában fogalmazzuk is meg. Negatív, mégpedig a rossz tagadás értelmében. Ugyanis az ellentmondás kiküszöbölésére törekszik, ahelyett, hogy megoldani igyekezne azt. „E tételnek pedig: semmiféle tárgyat nem illet meg oly állítvány, mely ellentmond neki, ellentmondás tétele a neve, s általános, habár negatív ismertető jele az igazságnak, de ezért csak a logikába tartozik, mert ismeretekre csak mint ismeretekre általában, tartalmukat nem tekintve, érvényes, s annyit mond róluk, hogy az ellentmondás teljesen megsemmisíti s megszünteti őket.” (Kant, A tiszta ész kritikája. 134—5. o.) Az ellentétek egységének és harcának törvénye ezzel szemben pozitív elv, a tagadás tagadása értelmében, mivel az ellentmondás feltárásának és megoldásának követelményét tartalmazza.

ОБЪЕКТИВНОЕ И СУБЪЕКТИВНОЕ ПРОТИВОРЕЧИЕ

Дьёрдь Тамаш

Вопросом, стоящим непрерывно на повестке дня в странах, строящих социализм является вопрос об исследовании движущих сил общественного развития. Известно что эти движущие силы сводятся к противоречиям внутри общества. Итак, для того, чтобы раскрыть основные закономерности развития стран народной демократии, необходимо выяснить природу противоречий. В статье автор ставит себе целью разработать этот вопрос.

Первая часть посвящена вопросу объективности противоречия. Взгляду, по которому противоречия имеют только субъективный характер, противопоставляется учение марксизма о том, что противоречия существуют объективно и являются первичными в отношении к противоречиям сознания.

В дальнейшем автор рассматривает сущность противоречия. С одной стороны, он показывает на несостоятельность ревизионистского взгляда, стремящегося к согласованию и примирению противоречий. С другой стороны, он критикует догматический взгляд, в котором противоречие берется односторонно, лишь как отношение противоположных сторон. Затем автор дает дефиницию: противоречие — это такое объективно существующее отношение, отдельные стороны которого противостоят друг другу, но в то же время взаимообуславливают и пронизывают друг друга.

В заключение разбирается вопрос субъективного противоречия. Автор исходит из того, что противоречия в сознании являются правильным или ошибочным отражением объективных противоречий. После чего он указывает на ограниченность закона противоречия в формальной логике и подчеркивает, что в конечном счете субъективное противоречие подвергается тому же закону, как и объективное противоречие, т. е. закону единства и борьбы противоречий.

OBJECTIVE AND SUBJECTIVE CONTRADICTION

by György Tamás

The examination of the driving forces of social development has been a permanent topic of discussion in the socialist countries. It is well known that those driving forces originate in the social contradictions. This in order to discover the fundamental regularities of the development of the peoples democratic countries, it is absolutely necessary to clarify the nature of these contradictions. The study is devoted to contribute to the elaboration of this problem.

The first part deals with the objectivity of the contradictions. According to the idealist conception, contradictions are merely of subjective character. However, the marxist standpoint holds that the existence of contradictions is of objective character and it is of primary nature compared to the contradictions of consciousness.

Further on the author examines the character of contradiction. On one hand he points to the untenable position of the revisionists conception, which tries to reconcile and conciliate the contradictions. On the other hand he analyses the dogmatic view which looks at the contradiction in a one sided way, and regards it just as a relation of sides standing opposite to each other. Afterwards the author gives the following definition: contradiction is an objective wherence, the sides of which stand opposite to each other, and at the same time these two sides mutually suppose and pervade each other.

The concluding part analyses the subjective contradiction. It starts out from the fact that the contradictions of consciousness are both the correct and wrong relections of objective contradictions. Afterwards the article points to the limited character of the contradictory laws of formal logics and stresses that in the last analysis it is subjected to the same law as the objective contradiction: the law of the unity and battle of contradiction.